

Ο Μ.Β. Σακελλαρίου φωτογραφημένος πρόσφατα από τον Βαγγέλη Ζαβό για την *Καθημερινή*.

Ο Μ.Β. Σακελλαρίου και η Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας

Από τον ΒΑΣΙΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Ο Μιχ. Σακελλαρίου έχει από καιρό πάρει μια κεντρική θέση στην ελληνική ιστοριογραφία τόσο για τις επιδόσεις του στη μελέτη της ιστορίας της αρχαιότητας, όσο για τη συμβολή του, πρώιμη, ορμητική και ανανεωτική, στην έρευνα και τη μελέτη της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού. Το έργο του θα γίνει, ελπίζω, αντικείμενο πολλαπλών αναγνώσεων.

Για μερικούς ανθρώπους της γενιάς μου, τώρα πια σε απόσταση αναπνοής από τη δική του, που τον θεωρούσαμε εξωθεσμικό αλλά ουσιαστικό δάσκαλό μας, η διαδικασία αυτή έχει κιόλας ξεκινήσει με πολλούς τρόπους. Ο πρώτος, και βέβαια ο πιο εύκολος, ήταν, και είναι, ο σεβασμός προς το πρόσωπό του. Είναι κάτι για το οποίο δεν θέλω να πω περισσότερα. Απλά, αρκούμαι να το αναφέρω. Ο δεύτερος ήταν η σταθερή παρουσία του έργου του, στην ιστοριογραφική μας παραγωγή. Με μια «Πελοπόννησο»,¹ βιβλιογραφικώς θριαμβεύουσα (ώς σήμερα), ο Μιχ. Σακελ-

λαρίου ήταν το πρώτο σκαλοπάτι της επιστημοσύνης μας. Αν οι «παραπομπές» σκοπιμότητας ακολουθούμενες από αποσιωπήσεις σκοπιμότητας, τραυμάτιζαν πάντοτε την ιστοριογραφική παραγωγή, κάτι που έχει επιδεινωθεί σήμερα από τον εύκολο εγκυκλοπαιδισμό του διαδικτύου, στην περίπτωση του Μιχ. Σακελλαρίου και των «αόρατων» μαθητών του, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Επρόκειτο για ένα πρωτόγνωρο και ταυτόχρονα περίεργο συναίσθημα. Χωρίς καμία προσδοκία ανταποδοτικότητας (αφού ο ίδιος είχε μετακινηθεί σε άλλον επιστημονικό κλάδο), είχαμε την αίσθηση ότι η βιβλιογραφική επικοινωνία με το έργο του, μας εξασφάλιζε την ένταξη σε μια ανώτερη επιστημονική πειθαρχία και μας πρόσφερε την ανεπανάληπτη αίσθηση ότι ανήκαμε σε μια άλλη κοινότητα, εκείνη των «ειδικών» και των υπεύθυνων μελετητών, ότι γινόμαστε κοιννοί μιας ιδεατής επιστημονικής και πολιτιστικής ολοκλήρωσης.

Δίπλα στην «Πελοπόννησο», μια αξιόλογη σειρά μικρότερων μελε-

τημάτων του ίδιου, συμπλήρωνε την εικόνα μιας επερχόμενης δυναμικής πορείας στο αναδυόμενο πεδίο της Νέας Ελληνικής Ιστορίας. Η εικόνα, που πάγωσε στο μεταξύ, είχε περισσότερο δυναμισμό από ό,τι φαινόταν μέσα από μια πρόχειρη παρατήρηση, όπως μας έδειξε μια ευχάριστη έκπληξη, εννοώ η απροσδόκητη συνέχεια. Πράγματι, ο πρόσφατος εμπλουτισμός της ιστοριογραφίας μας με δύο παλαιά αλλά αρντίδωτα προϊόντα της καταχωνιασμένης παραγωγής του (*Ιμπραήμ*² και *Λογοθέτης*³), μας βοήθησαν να καταλάβουμε καλύτερα τι ήταν εκείνη η χαμένη άνοιξη των νεοελληνικών σπουδών της προχωρημένης δεκαετίας του '30 (βλ. παρακάτω) που την ακύρωσε αρχικά η συντηρητική στροφή της πανεπιστημιακής κοινότητας και η μεταξική δικτατορία, και στη συνέχεια ο πόλεμος και η αντίσταση που ριζοσπαστικοποίησαν τη μεγάλη μάζα των ελλήνων διανοουμένων (και εντός αυτής τη μικρότερη ομάδα των ελλήνων ιστορικών) και δημιούργησαν άλλες προτεραιότητες και

νέου τύπου αντιπαλότητες και εντάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν το αναμενόμενο. Η εσωτερική επιστημονική ανανέωση της Νεοελληνικής Ιστορίας έχασε το αρχικό και θεμελιώδες νόημά της και ή ατόνησε εντελώς ως αίτημα, ή αναμείχθηκε με νέες ιδέες που προκύπτανε από τις αδιανόητες συνθήκες που έζησε η χώρα κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τη λήξη του Β' παγκοσμίου πολέμου. Η ορμή για την ανάπτυξη του νέου (τότε) κλάδου της Νέας Ελληνικής Ιστορίας που ουσιαστικά αντιστοιχούσε στη βαθύτερη ανάγκη της ωριμάζουσας ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου να αποχτήσει τη δική της, αυτόνομη και αυτοδύναμη εθνική Ιστορία, φαίνεται ότι ήταν πολύ ισχυρή. Ένα αίτημα που γινόταν επιτακτικό μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ολοκλήρωση της αλτρωτικής περιπέτειας, αν και οι άνθρωποι της εποχής δεν έβλεπαν με τον τρόπο που βλέπουμε εμείς σήμερα τη δική τους τραγωδία. Τα νέα ελληνικά σύνορα και το τέλος των εξωχώριων εθνικών βλέψεων, ήταν το

πλαίσιο, ουσιαστικά η αναγκαία συνθήκη, της διαμόρφωσης της (επιστημονικής) Ιστορίας της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, έτσι όπως, μ' έναν σχεδόν αυτοματισμό, τη βιώνουν σήμερα οι νεότερες γενεές των Ελλήνων.

Τότε, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930, ο Μιχ. Σακελλαρίου, βρέθηκε στο ξεκίνημα της θεματικής και μεθοδολογικής ανανέωσης των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα, την ώρα που η προηγούμενη γενεά των (θεματολογικά) υβριδικών ιστορικών της δεκαετίας του '20 (Αμαντος, Βέης, Κουέας κ.ά.) που δίπλα στις Βυζαντινολογικές Σπουδές ή την Αρχαιογνωσία, υπηρετούσαν με εξαιρετικό ζήλο και τις πρωτόλειες νεοελληνικές σπουδές, είχε προσδώσει στη νεοελληνική θεματολογία ένα επιστημονικό status και σχεδόν την είχε επιβάλει ως ένα υπό διαμόρφωση επιστημονικό πεδίο.

Αυτή η μετάβαση δεν μπορούσε βέβαια να είναι ανώδυνη γιατί αν και ως διαδικασία ήταν αφανής και σχεδόν αθόρυβη, ήταν καθ' εαυτή ριζοσπαστική, με αποτέλεσμα να μη βρίσκει ούτε τόπο ούτε και τρόπο συγκατοίκησης με τις εγκαθιδρυμένες εθνικιστικές, και γενικότερα συντηρητικές, ιδέες στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο. Αλλά ούτε και έξω από αυτό οι συνθήκες ήταν ουσιωδώς καλύτερες, αφού η προτεινόμενη νέα θεματολογία και μεθοδολογία (ουσιαστικά μεταφορά προτύπων από τις άλλες, δομημένες και λειτουργικές ανθρωπιστικές επιστήμες) δεν αποτελούσαν ούτε τρέχουσα δημόσια ανάγκη ούτε βέβαια, λαϊκό αίτημα της εποχής. Αντίθετα μάλιστα, η εκκολαπιτόμενη επιστημονική κοινότητα των ιστορικών της Νεότερης Ελλάδας πρότεινε δεσμεύσεις και καταναγκασμούς (μεθοδολογικούς και θεματολογικούς) που έκαναν όλες τις γειτνιάζουσες ομάδες, ανεξαρτήτως πολιτικών και ιδεολογικών αποχρώσεων να δυσφορούν και, οπωσδήποτε, να είναι διστακτικές έως και απορριπτικές απέναντι στο νέο εγχείρημα. Κάτι δηλαδή σαν τις αντιδράσεις σε μια απόπειρα εγκαθίδρυσης κανόνων δικαίου σε κοινωνίες ανομίας και παραβατικότητας.

Αλλά και η αναπτυσσόμενη μαρξιστική κίνηση της εποχής ήταν μια πρόσθετη πηγή περιπλοκών για τους πρωτοεμφανιζόμενους «επιστήμονες Νεοελληνιστές». Δημοκράτες και δημοτικιστές, αν και όχι στις πρώτες γραμμές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, ευαίσθητοι στις

κοινωνικές συνδηλώσεις πνευματικών και πολιτικών ρευμάτων που αναζωογονούσαν τότε την ελληνική κοινωνία, βρέθηκαν μπροστά σε πρωτόγνωρα διλήμματα στα οποία έπρεπε να απαντήσουν. Η πρωτοεμφανιζόμενη μαρξιστική ιστοριογραφία⁴ που, αυτομάτως και χωρίς πανεπιστημιακές διαμεσολαβήσεις, έβαλε το πρόβλημα της Ελληνικής Ιστορίας στο επίκεντρο του κοινωνικού αλλά και του πολιτικού ζητήματος της χώρας, συγκροτούσε ένα νέο, εκτεταμένο, πεδίο γενικότερης πολιτιστικής αντιπαράθεσης, που ξεπερνούσε μεν τα πανεπιστημιακά δρώμενα, τα επηρέαζε όμως αποφασιστικά.

Χωρίς εριστικό τρόπο και με νηφαλιότητα ωρίμου ανθρώπου, ο Μιχ. Σακελλαρίου και ασχολήθηκε και πήρε τις αποστάσεις του από το κορδατικό πρότυπο, κάτι που του κόστισε άλλωστε ακριβά στην πανεπιστημιακή του ζωή. Όπως γράφει ο ίδιος, στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας «καταψηφίστηκε» από μερικούς καθηγητές γιατί θεωρούσαν ότι δεν είχε πάρει επαρκείς αποστάσεις από την ταξική ανάλυση της «κοινωνικής σημασίας της Ελληνικής Επανάστασης» και στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης καταψηφίστηκε πάλι από μερικούς καθηγητές (αναφέρει δύο), για την κριτική του στάση απέναντι στο κορδατικό εγχείρημα. Η μαρξιστική παράμετρος στη διαμόρφωση της Νέας Ελληνικής Ιστορίας, τόσο ως στενά επιστημονικού όσο και ως δημόσιου αφηγήματος, είναι καθοριστική στα χρόνια της διαμόρφωσης του πνευματικού κόσμου του Μιχ. Σακελλαρίου. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ακόμη ότι προς την κατεύθυνση της υπέρβασης της μαρξιστικής/κορδατικής βουλγατάς, εργάστηκε και ένας άλλος κομμουνιστής, ο Σεραφείμ Μάξιμος, που με τις μελέτες του για το ελληνικό εμπορικό ναυτικό είχε μια αξιολογή, νομίζω, συμβολή στην επιστημονική (όχι πανεπιστημιακή) ζύμωση της φθίνουσας δεκαετίας του '30.⁵

Το εγχείρημα ήταν δύσκολο αλλά το αποτέλεσμα περισσότερο από ικανοποιητικό. Και αυτό δεν ήταν, πιστεύω, ούτε τυχαίο γεγονός ή το προϊόν ενός ευθύγραμμου επιστημονικού εξελικτισμού ούτε βέβαια προϊόν της αναμφισβήτητη επίμονης και συστηματικής εργασίας των πρωτοπόρων. Το εγχείρημα επέτυχε επειδή εμπεριείχε ένα σπουδαίο νόημα: εννοώ την ανάγκη συγκρότησης μιας σύγχρονης εθνικής

Νεοελληνικής Ιστορίας· σε βάθος χρόνου, ασφαλώς. Αντιστρέφοντας έναν από τους αφορισμούς του Ιπποκράτη, θα λέγαμε ότι ο χρόνος της ιατρείας υπήρξε μακρύς.

Πράγματι, τριάντα-σαράντα χρόνια αργότερα, η Νεοελληνική Ιστορία πήρε τη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα, έτσι όπως, λίγο-πολύ, τη φαντάστηκαν οι πρωτοπόροι. Με μεταγενέστερες εισροές προσώπων ποικίλης καταγωγής, θεματολογικών και μεθοδολογικών επιδράσεων, με μια εντυπωσιακή κοσμοπολίτικη διεύρυνση, οι ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα πήραν μια ισχυρή θέση στην επιστημονική και πολιτιστική κίνηση της χώρας. Τώρα που έφυγε από κοντά μας ο τελευταίος των πρωτοπόρων, μου έρχονται στη μνήμη τα ονόματα μερικών ακόμη από αυτούς. Δίπλα στον Μιχ. Σακελλαρίου ο Νίκος Σβορώνος,⁶ ο Απόστολος Βακαλόπουλος⁷, ο Σεραφείμ Μάξιμος κ.ά. που αν και δεν ήταν ιδεολογικοί σύντροφοι ή συνοδοιπόροι ούτε και διατηρούσαν όλοι μεταξύ τους φιλικές σχέσεις, εργάστηκαν προς τη ίδια κατεύθυνση· κάτι σαν διάσπαρτοι συμπολεμιστές.

Ήταν μια νέα γενεά ιστορικών που ξεκίνησε τότε το δύσκολο αγώνα αναζήτησης μιας ξεχωριστής επιστημονικής ταυτότητας για τις σπουδές της Νέας Ελληνικής Ιστορίας ανάμεσα στην εργαλειοποιημένη ιστορία των πρώτων μαρξιστικών σκιρτημάτων και στον ασφυκτικό κλοιό της πανεπιστημιακής ιεραρχίας της εποχής. Και όλοι ταλαιπωρήθηκαν, λιγότερο ή περισσότερο. Ο Μιχ. Σακελλαρίου «αυτοεξορίστηκε» στην Αρχαία Ιστορία, ο Νίκος Σβορώνος ημιεξοριστός και αυτός στις Βυζαντινές Σπουδές και ο λιγότερο ακαδημαϊκός Σεραφείμ Μάξιμος με τις δικές του προσωπικές και πολιτικές περιπέτειες. Οι δύο τελευταίοι και σε πραγματική και όχι μόνον συμβολική υπερορία. Ευχάριστη εξαίρεση αποτελεί ο Απόστολος Βακαλόπουλος, που μέσα από την ένταξη του στο σταθερό οχυρό του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, τη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, έζησε ειρηνικότερα, με την εκτίμηση και την αγάπη των συναδέλφων και των πολυάριθμων φοιτητών του στους οποίους μεταλαμπάδευσε μια επιστημονικά απαιτητική και κοινωνικά ισορροπημένη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*,⁸ χωρίς πάντως να αποφύγει εντελώς τις εθνικιστικές πιέσεις του περιβάλλοντος.

Τελειώνω με την επανάληψη του

βασικού επιχειρήματος που διατρέχει τις σύντομες αυτές σκέψεις. Το έδαφος ήταν τραχύ και ο αγώνας ήταν δύσκολος. Την ίδια ώρα, ή λίγο αργότερα, οι κλάδοι των Βυζαντινών Σπουδών, της Λαογραφίας, της Λογοτεχνικής κριτικής και της Ιστορίας της Λογοτεχνίας, της Ιστορίας της Τέχνης κ.ά., βρήκαν νεωτερικούς μελετητές που έδωσαν στους κλάδους ισχυρές πτητικές ωθήσεις. Το πρόβλημα, όμως ήταν καθ' αυτό εθνική ιστορία και εκεί οι ανοχές ήταν μικρές και οι αντιπαλότητες οξύτερες. Πολιτική, Διπλωματική, Οικονομική, Κοινωνική Ιστορία γενικότερα ήταν πεδία υψηλού κινδύνου. Στα μολυσμένα νερά αυτής της Εθνικής Ιστορίας έπεσαν να κολυμπήσουν οι νέοι ιστορικοί της δεκαετίας του '30. ■

¹ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τη δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα, 1939.

² Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

³ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ένας συνταγματικός δημοκρατικός ηγέτης κατά την επανάσταση του '21: Ο Γ. Λογοθέτης Ανκούργος της Σάμου (1772-1850)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924, με πολλές επανεκδόσεις.

⁵ Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1940, του ίδιου, *Τουρκοκρατία, 1685-1789: ανέκδοτα έγγραφα για την οικονομία της εποχής από τα γαλλικά αρχεία*, Αθήνα 1944, του ίδιου, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού (1685-1789)*, Αθήνα, 1945.

⁶ Αν και η εμβληματική *Θεσσαλονίκη* του Ν. Σβορώνου είναι μεταπολεμικό έργο και παράγεται μέσα στις συνθήκες της γαλλικής ιστοριογραφίας, τα προπολεμικά μελετήματά του, τόσο από την άποψη της θεματολογίας όσο και της αυστηρής μεθοδολογίας, έχουν καταφανή τα στοιχεία μιας ανανεωτικής επιλογής.

⁷ Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη, 1939.

⁸ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1-8, Θεσσαλονίκη 1961-1988.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου: «Έμαθα πιο πολλά πράγματα στο προαύλιο»

Συνέντευξη στην ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Το κείμενο που ακολουθεί είναι απόσπασμα από σειρά συνεντεύξεων που είχα την τιμή να μου παραχωρήσει ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου τον Ιούλιο του 2013, στο πλαίσιο συλλογής προφορικών μαρτυριών για τη δικτατορική διατριβή μου, που αφορά τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Μεσοπόλεμο. Στο τμήμα της συνέντευξης που παρουσιάζεται εδώ, ο Μ. Β. Σακελλαρίου σχολιάζει την κατάσταση στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, συζητά τις σχέσεις καθαρευουσιάνων και δημοτικιστών και δίνει μια γλαφυρή περιγραφή της φοιτητικής ζωής, των συζητήσεων και των πνευματικών ανησυχιών της φοιτητικής νεολαίας του Μεσοπολέμου¹. Ο λόγος του είναι αιχμηρός αλλά καίριος, ένα ακόμη δείγμα της ζωντάνιας, της οξύτητας της σκέψης του και της ευθυκρισίας του, ένα μόλις χρόνο πριν το θάνατό του. Από το απομαγνητοφωνημένο κείμενο έχουν αφαιρεθεί οι ερωτήσεις και έχουν γίνει ορισμένες περικοπές ώστε η διήγηση να καταστεί πιο συνεκτική. Δεν επιχειρήθηκαν όμως παρεμβάσεις στο περιεχόμενο των λεγομένων του και για να μην αλλοιωθεί το νόημα αλλά και για να μη χαθεί η δύναμη του προφορικού του λόγου. Προστέθηκαν τέλος λίγες διευκρινιστικές υποσημειώσεις για τα πρόσωπα και τα γεγονότα που αναφέρονται.

***

Η μουν στη Φιλοσοφική Σχολή² σε μια περίοδο που, τολμώ να πω, ήταν η καλύτερη του Μεσοπολέμου. Απείχε αρκετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Υπήρχε φτώχεια, όχι μόνο στους πρόσφυγες, αλλά και αλλού, αλλά είχε απορροφηθεί το σοκ της καταστροφής. Υπήρχε η ελευθερία του λόγου, είχε φύγει ο Πάγκαλος, δεν ήταν ακόμα το ιδιώνυμο. Το ιδιώνυμο ψηφίστηκε μεν το 1929, αλλά δεν το αισθανόσουν ως το 1932-1933· τα πράγματα χειροτέρευαν μετά το κίνημα του Βε-

Ο Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου σε συνέδριο.

νιζέλου το 1935.

Πριν μπω στο πανεπιστήμιο, πριν το σχολείο καν, ήξερα τα περί δημοτικισμού και καθαρευουσιανισμού. Ο πατέρας μου ήταν καθαρευουσιάνος, και εγώ ήμουν καθαρευουσιάνος, έτσι χωρίς να ξέρω γιατί, ήταν παράδοση· όταν μπήκα στο πανεπιστήμιο το γλωσσικό ήταν ακόμα σε έξαρση, δηλαδή έφτανε σε σημείο να ξυλοκοπηθούν. Τριάντα χρόνια σχεδόν μετά τα Ευαγγελικά δεν είχε κοπάσει και επίσης, όταν η αντίθεση στο γλωσσικό ζήτημα ξεπεράστηκε από το κοινωνικό ζήτημα, τότε οι συντηρητικοί ενσφηνώσαν το γλωσσικό στο κοινωνικό, λέγοντας ότι οι δημοτικιστές είναι αριστεροί, είναι κομμουνιστές, αγνοώντας ότι πλείστοι δημοτικιστές και των προηγούμενων γενιών και της ενεστώσας τότε δεν ήταν κομμουνιστές.

Στο προαύλιο κυκλοφορούσαν, πώς να το πει κανείς, μονάδες εφόδου έτοιμες να συμπλακούν. Θυμάμαι μια ομάδα μπαστούνοφόρων

κατάγονταν από ορισμένη γεωγραφική περιοχή, δεν θα την πω, δεν ξέρω γιατί αυτή η περιοχή παρήγε τραμπούκους και στο θέμα το γλωσσικό και στο θέμα το κοινωνικό. Ήσαν μπαστούνοφόροι με αγριωπές όψεις και έτοιμοι να εγκαταλείψουν τα επιχειρήματα και να δώσουν τον λόγο στις ράβδους. Είδα μπροστά μου ουκ ολίγες εφόδους. Αρχίζαμε θυμάμαι μια συζήτηση για τη γλώσσα, λίγο λίγο αγρίευε και...

Το να είσαι δημοτικιστής και να το εκδηλώνεις σήμαινε ότι δεν πρόκειται να πάρεις πτυχίο. Οι καθηγητές οι καθαρευουσιάνοι σε παραμόνευαν σε κάθε βήμα, π.χ. στις τμηματικές και πτυχιακές εξετάσεις, για να σε παρατηρήσουν με αυστηρότητα αν σου ξέφευγε να πεις της *Δήμητρας* αντί της *Δήμητρος*. Κοιτάζτε, είχαμε μάθει να χειριζόμαστε την καθαρεύουσα με τόση άνεση που δεν μας ξέφευγαν λάθη. Πρέπει να ήσουν ολίγον τι «επαρχιωτάκι» για να πεις της *Δήμητρας* αντί της *Δήμητρος* ή αν είχες στην

οικογένεια καμιά *Δήμητρα* και την φώναζαν έτσι. Οι καθηγητές όμως ήταν πολύ είρωνες, ιδιαίτερα ο Πεζόπουλος. Άλλοι έστρεφαν το πρόσωπό τους με αηδία αν σου ξέφευγε καμιά λέξη μη ορθή, αλλά να δημοσιεύσεις, να εκτεθείς ως δημοτικιστής... Πλείστοι φοιτητές δημοτικιστές έγραφαν στην καθαρεύουσα, δηλαδή κρύβονταν. Εγώ για κάποιο λόγο αισθάνθηκα ότι δεν επιτρέπεται να υποκρίνομαι. Άλλοι και ονομαστοί υποκρίθηκαν, και μετά, όταν έφτασε ο καιρός, εκδηλώθηκαν ως δημοτικιστές.

Οι φοιτητές επέμεναν ότι πρέπει να διδαχτεί η δημοτική και να καθιερωθεί σε όλες τις τάξεις του γυμνασίου. Ήταν μια ριζοσπαστική άποψη, στην οποία συμφωνούσαν οι συντηρητικοί δημοτικιστές με τους αριστερούς. Αυτό όμως έδωσε αφορμή στους κακόβολους δεξιούς να ταυτίσουν τους δημοτικιστές με τους κομμουνιστές, μιλούσαν για μαλλιαροκομμουνιστές. Υπέφεραν πάρα πολλά παιδιά απ' αυτή την κατάσταση που σου λέω, πάρα πολύ καλοί φοιτητές δεν πήραν πτυχίο. Ο Δετζώρτζης δεν πήρε πτυχίο, ο Δετζώρτζης ήταν δεξιός, αλλά ήταν δημοτικιστής. Ήταν πολύ χοντροκέφαλοι οι καθαρευουσιάνοι, πάρα πολύ.

Το πιο σημαντικό, όπως καταλαβαίνετε, ήταν το φούντωμα το αριστερό. Εγώ το παρακολούθησα μέσα στον στενό μου κύκλο, καθώς οι πιο πολλοί από τους φίλους που έκανα –είναι αρκετοί– τον πρώτο δεύτερο μήνα από την είσοδό μας ασπάστηκαν το αριστερό κίνημα.

Η Οκτωβριανή Επανάσταση με γοήτευε. Εγώ δεν είχα καμία αντίρρηση μέσα μου, να επικρατήσει η ισότητα, να επικρατήσει μια αταξική κοινωνία. Είχε προξενήσει ενθουσιασμό, αλλά εμένα δεν μου έφτανε ο ενθουσιασμός, και ξέρετε οι περισσότεροι έτσι γοητεύτηκαν, κατακτήθηκαν. Εγώ, δεν ξέρω, είχα ένα μυαλό και έκρινα και έλεγα είναι αδύνατον να σταματήσει η ιστορία με την κατάργηση των τάξεων, εδώ κάνουν λάθη και το Μακεδονικό επίσης με αποξένωνε.

Να σου πω δυο πράγματα για το

τι ήταν ο τυφλός αντιδημοτικισμός. Το ένα είναι γενικό. Ο Βέης και ο Λορεντζάτος ήταν δημοτικιστές δεδλωμένοι, μιλούσαν στη δημοτική, έγραφαν στη δημοτική, στην υπόθεση Συκουτρή όμως ψήφισαν υπέρ του Συκουτρή, μολονότι ο Συκουτρή ήταν καθαρευουσιάνος. Οι Κουγέας, Άμαντος, Κεραμόπουλος, Αναγνωστόπουλος, δεν έγραφαν στη δημοτική, έγραφαν μια απλοποιημένη καθαρεύουσα και ψήφισαν χωρίς προκατάληψη. Οι υπόλοιποι, θα σας τους πω σε σειρά αρχαιότητας, Βορέας, Εξαρχόπουλος, Βολονάκης, Οικονόμος, Αρβανιτόπουλος, και όποιος μου διαφεύγει, Καλιτσουνάκης, Σκάσσης, ψήφισαν με γνώμονα το γλωσσικό, ψήφισαν καθαρευουσιάνους, και μάλιστα καθαρευουσιάνους πολύ καθαρεύοντες. Δηλαδή, δεν ανέχονταν το *-ονι*, ήθελαν το *-ούσι*. Δεν ανέχονταν κανένα τύπο της δημοτικής, έστω της καθαρεύουσας του Κοραή ήθελαν αρχαϊζουσα, μάλιστα και στην προσωπική τους γλώσσα, ίσως όχι τόσο ο Οικονόμος, αλλά ο Βολονάκης, ο Πεζόπουλος³ φυσικά,

και ο Βορέας χρησιμοποιούσαν και κάτι φράσεις έτοιμες, παρμένες και ευθείαν από τα αρχαία ελληνικά. Ο Πεζόπουλος, ο οποίος έκανε πολύ καλή δουλειά στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, έπαιρνε από την αρχαία ελληνική, ακόμα και από τη γλώσσα των κωμικών, και είχε πρόχειρες αράδες όταν ήθελε να ειρωνευτεί.

Μια εικόνα του φανατισμού από τη μια μεριά, της ανεκτικότητας από την άλλη και της ουδετερότητας στο μέσον. Ωστόσο, ο καθαρευουσιάνικος φανατισμός έκρυβε χωρίς να το δείχνει ένα άλλο ταπεινότερο κίνητρο για την καταψήφιση των αξιόλογων υποψηφίων.

Η περίπτωση Συκουτρή⁴. Δεν υπάρχει μυστήριο γιατί δεν τον εκλέξαν. Θα σας πω τα γεγονότα και θα βγάλετε το συμπέρασμα μόνη σας. Τι ήθελαν οι καθαρευουσιάνοι καθηγητές; Έναν καθαρευουσιάνο. Το

θέλανε, το διακήρυτταν και το εφάρμοζαν. Αν ήταν καλός ή κακός, άξιος να γίνει καθηγητής ή όχι δεν τους ένοιαζε. Εδώ η *conditio sine qua non* πραγματοποιείται και όχι μόνο αυτή. Πραγματοποιείται και η δεύτερη *conditio*, να είναι αντιδημοκρατικός. Ήθελαν έναν άνθρωπο να φωνάζει και υπέρ της επιστροφής του βασιλιά. Βρισκόμαστε στο 1933. Ο Συκουτρή έρχεται εκεί περίπου. Εγώ είχα πάρει το πτυχίο μου, δεν θυμάμαι αν είχα περάσει από το Ναυτικό, πάντως εμφανίστηκε ο Συκουτρή ο οποίος ήταν από άλλη κοψιά, μορφωμένος, άνθρωπος του πνεύματος, μιλούσε θαυμάσια, ανέλυε θαυμάσια, εισχωρούσε σε βάθος, προκαλούσε θαυμασμό, πολύ πέρα από το φοιτητικό ακροατήριο. Πλημύριζε η αίθουσα όποτε δίδασκε. Όχι μόνο φοιτητές, έρχονταν βέβαια και από όλες τις σχολές, αλλά έρχονταν και καλοντυμένοι κύριοι και καλοντυμένες κυρίες. Διαδόθηκε από στόμα σε στόμα και μετά άρχισαν οι προσκλήσεις σε σαλόνια, σε σπίτια καλλιεργημένα τα οποία έκαναν δεξιώ-

σεις με ομιλητή τον Συκουτρή και θέμα τα αρχαία ελληνικά. Ήταν ένα πρωτοφανές φαινόμενο, αξιοσημείωτο, δεν μπορεί να αγνοηθεί: το ξαφνικό ξύπνημα της νεοελληνικής κοινωνίας για την αρχαιότητα. Ο Συκουτρή ήξερε πάρα πολύ καλά τον μαρξισμό, τον είχε μελετήσει στη Γερμανία, μάλλον ήξερε πάρα πολύ καλά τον αντιμαρξισμό, δηλαδή ήξερε κριτική του μαρξισμού βήμα προς βήμα. Αυτό φαινόταν όταν κάποιος έφερνε αντίρρηση και ανέφερε ένα τοιτάτο του Μαρξ στις πανεπιστημιακές διδασκαλίες, πράγμα το οποίο, όπως καταλαβαίνεις είχε πολλή πέραση. Αμέσως ο Συκουτρή έλεγε δύο, τρία παρόμοια. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι δεν έφταχνε εκείνη την ώρα την αντίκρουση. Ήταν θέματα τα οποία συζητιούνταν στην Ευρώπη, στους πανεπιστημιακούς κύκλους και ο Συκουτρή ήταν πολύ εξοικειωμένος.

Λοιπόν αυτά πώς να μην τα ξέρει η Φιλοσοφική Σχολή ότι ο Συκουτρή είναι ένας αντιμαρξιστής και μάλιστα όχι τυχαίος; Λουκούμι ήταν

Μια ανέλπιστη μαθητεία

Από τη ΒΑΜΙΑ ΡΑΠΤΗ

Ηταν Άνοιξη του 2010, είχα μόλις τελειώσει τις μεταπτυχιακές μου σπουδές, όταν μια συνάδελφος από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών μου πρότεινε να βοηθήσω έναν αιωνόβιο ακαδημαϊκό σε ένα βιβλίο που εξέδιδε εκείνη την περίοδο. Χωρίς πολλή σκέψη, και χωρίς να γνωρίζω ακόμη περί τίνος πρόκειται, δέχτηκα. Πήρα τον αριθμό του τηλεφώνου του και τον κάλεσα για να κανονίσουμε συνάντηση. Όταν σήκωσε το ακουστικό και του συστήθηκα, απόρησα, άκουσα μια καθαρή και δυνατή φωνή ενός άντρα που νόμιζες ότι ήταν τριάντα χρονών. Την πρώτη φορά που πήγα στο σπίτι στην οδό Υψηλάντου ήμουν πολύ αγχωμένη, γνώριζα το έργο του από τις σπουδές μου, και είχα φροντίσει να μάθω και το βιογραφικό του το οποίο ήταν αξιοζήλευτο, όλες αυτές οι τιμές και οι διακρίσεις μου δημιουργούσαν δέος για το πώς θα στεκόμουν σε μια συζήτηση μαζί του. Αντίθετα από ό,τι περίμενα, αντίκρισα έναν άνθρωπο με ευγενική φυσιογνωμία και προσεγγμένο παρουσιαστικό ο οποίος με καλωσόρισε θερμά. Κατά τη διάρκεια της κουβέντας μας είχα εντυπωσιαστεί από την πνευματική διαύγεια και τη φρεσκάδα της σκέψης του, συζητήσαμε για τη φύση της δουλειάς, και είπε ότι αν θα πήγαινε καλά η συνεργασία, θα με αξιοποιούσε και σε άλλα έργα

που σκόπευε να εκδώσει, όπως και έγινε τελικά. Η δουλειά μου ήταν να ελέγχω ό,τι ζητούσε και δεν είχε τη δυνατότητα να κάνει ο ίδιος λόγω περιορισμένης ώρας. Επισκεπτόμουν δηλαδή τις βιβλιοθήκες και τα ΓΑΚ, του διάβαζα μελέτες και έγγραφα, δακτυλογραφούσα αυτά που υπαγόρευε. Κάθε συνάντησή μας ήταν για μένα ένα μάθημα, ήμουν πολύ τυχερή που είχα αυτόν τον θησαυρό γνώσης και πείρας απέναντί μου. Παρόλο που ήταν ένας σπουδαίος και διακεκριμένος επιστήμονας δεν υποτιμούσε ποτέ τον συνομιλητή του, αντίθετα τον χαρακτήριζαν ο σεβασμός, η ευγένεια και η γενναιοδωρία που έδειχνε σε νέους ανθρώπους, και όχι μόνο. Δεν αισθάνθηκα ποτέ αμήχανα, πάντα με ενθάρρυνε και κουβεντάζαμε με τις ώρες: ήταν ένας πολύ «νέος» άνθρωπος. Το πεδίο της συζήτησης ανάμεσα στα διαλείμματα της δουλειάς ήταν ευρύ, φυσικά πρωταγωνιστούσε η ιστορία, αλλά και η τέχνη, και η πολιτική. Είχε πολύ σύγχρονη ματιά, και πάντα με εντυπωσίαζε με τις τοποθετήσεις του. Τον απασχολούσε η νέα γενιά των ιστορικών στην Ελλάδα και προβληματιζόταν για την ποιότητα των σπουδών, θεωρούσε ότι ο διεθνής διάλογος για τα ιστορικά ζητήματα ήταν αναγκαίος και επιτακτικός. Αγαπούσε πολύ την όπερα και τον Βάγκνερ, αλλά και το ιταλικό μεπελκάντο, θυμάμαι ένα απόγευμα μου αφηγή-

θηκε τον μύθο των Βαλκυριών, ήταν πραγματική απόλαυση. Ήθελε να συζητάει και να μεταδίδει τις γνώσεις του, και εγώ έπιανα τον εαυτό μου μετά από κάθε συνάντησή μας να διηγούμαι ό,τι μου έλεγε στις παρέες μου. Όταν δουλεύαμε όμως ήταν πολύ αυστηρός, ήθελε να είναι ιδιαίτερα σχολαστικός, τεκμηριωτικός, ακριβής, ενημερωμένος και σύγχρονος σύμφωνα με τις νέες πηγές και μελέτες σε οτιδήποτε διατύπωνε. Η ευθύνη ήταν μεγάλη για μένα, ήμουν τα μάτια ενός ανθρώπου που δεν είχε τη δυνατότητα να με ελέγξει. Και για εκείνον όμως ήταν δύσκολο να υπαγορεύει χωρίς να βλέπει και να προσπαθεί να συνθέτει. μου έκανε παρατηρήσεις και προσπαθούσε να με βοηθάει και να με διορθώνει όπου νόμιζε ότι υστερούσα, και σε ως προς αυτό δεν μου χαριζόταν. Είχε πάντα ζωηρή διάθεση για δουλειά και ήταν ακούραστος μέχρι τέλους, μόλις τον προηγούμενο μήνα συνεργαζόμασταν για να δημοσιεύσει ένα συμπλήρωμα στο τελευταίο του βιβλίο με βάση ένα χειρόγραφο του Λογοθέτη Λυκούργου που δεν είχε αναλύσει διεξοδικά, μου είχε πει: *Έχω χρέος απέναντι στους αναγνώστες μου να το κάνω.*

Ο Μιχαήλ Σακελλαρίου ήταν ένας ακάματος επιστήμονας, ένας μεγάλος δάσκαλος και ένας γλυκός άνθρωπος. Τα ευχαριστώ που του οφείλω είναι πολλά. ■

γι' αυτούς. Και κάτι άλλο, μιλούσε υπέρ της αριστοκρατίας, όχι μόνο ως δημιουργού του υψηλού πολιτισμού. Μιλούσε για τον ήρωα, όχι τον ταξικό, τον νιτσεϊκό ήρωα. Επειδή τα πράγματα έσφιγγαν, είχαν αρχίσει οι εξοπλισμοί, βλέπαμε πως μερικές δυνάμεις ήθελαν πόλεμο, άρχισε να εκθειάζει τον πόλεμο.

Εγώ δεν σύχνασα στο φροντιστήριο του Συκουτρή· όχι μόνο γιατί είχα τελειώσει. Τον αντιμετώπιζα ως μια σημαντική προσωπικότητα, αλλά δεν μου πολυάρεσαν αυτά που έλεγε. Και πολλά από αυτά που ξέρω και σας λέω, τα ξέρω από φίλους που μπήκαν στα φροντιστήρια και τους επηρέασε. Εν πάση περιπτώσει ο άνθρωπος αυτός αυτοκτόνησε. Βέβαια και υπό την καταδίωξη της Φιλοσοφικής, η οποία γελοιοποιήθηκε βέβαια από την καταδίωξη. Την αφορμή την έδωσε η έκδοση του *Συμποσίου*. Στο *Συμπόσιο* ο Συκουτρήs μεταξύ πολλών άλλων, πολύ ωραίων θεμάτων που έθιξε και ανέπτυξε, έθιξε το θέμα του λεγομένου παιδικού έρωτος. Το θέμα είναι πολύ λεπτό και χωράει από γέλια μέχρι πολύ προσεκτικής προσέγγισης. Σε μια εποχή συντηρητική που ευνοούσε τη βλακεία.

Η Φιλοσοφική Σχολή έκανε φοβερό πόλεμο. Οι δεξιές εφημερίδες πήραν το ζήτημα και το έκαναν σκάνδαλο. Αγρίεψε η κοινή γνώμη στην επαρχία. Να ψηφίσματα από τους κουλουροπάλες των Πατρών, αυτό που σου λέω είναι πραγματικότητα: κουλουροπάλες των Πατρών. Ο Συκουτρήs έβαλε υποψηφιότητα και δεν εξελέγη λόγω του σκανδάλου, αλλά εξελέγη ένας άλλος, φυσικά ασήμαντος.

Κατόπιν αυτού τις λες εσύ. Ενδιαφέρει τους ψηφοφόρους τους καθαρευουσιάνους της Φιλοσοφικής αν ο υποψήφιος είναι καθαρευουσιάνος; Να σου προσθέσω άλλη μια πληροφορία. Έχω ακούσει από τους ανθρώπους που περιέβαλαν τον Συκουτρή. Ο Συκουτρήs επισκέφτηκε τον Εξαρχόπουλο. Δεν ξέρω ακριβώς τι του είπε, διαμαρτυρήθηκε, προσπάθησε να τον φωτίσει, δεν ξέρω, φυσικά του πρόβαλε την επιστημονική του αξία. Ο Εξαρχόπουλος του απάντησε –προφανώς κατά μαρτυρία Συκουτρή διότι δεν υπήρχε άλλος– «Κύριε Συκουτρή όλα αυτά τα γνωρίζω αλλά δεν είστε εκ των ημετέρων». Τι σημαίνει εκ των ημετέρων; Βασιλικός ήταν, καθαρευουσιάνος ήταν, αντιμαρξιστής ήταν. Γιατί δεν ήταν εκ

των ημετέρων; Τι έγινε στη συνέχεια; Έπειτα από την περίπτωση Συκουτρή, η οποία έκανε πάταγο, καθώς κάθε μέρα έγραφαν οι εφημερίδες, η Φιλοσοφική φαίνεται ότι απασχόλησε τον Μεταξά ο οποίος προέβη σε μια απροσδόκητη, ανεξήγητη χειρονομία. Ακούστηκε ότι είχε εξοργιστεί με τους καθαρευουσιάνους της Φιλοσοφικής και τι έκανε; Με ένα διάταγμα μετέθεσε ως κυβέρνηση δικτατορική από τη Θεσσαλονίκη δύο δημοτικιστές, τον Θεοδωρακόπουλο που ήταν καθηγητής και τον Κακριδής που ήταν υφηγητής και τους διόρισε καθηγητές. Βέβαια έλαβε μέτρα ώστε να γίνει ψηφοφορία, επέσε τους καθαρευουσιάνους να τους ψηφίσουν. Ο Μεταξάς φαίνεται ανελήφθη ότι η Φιλοσοφική έτσι όπως είχε εξελιχθεί είναι κίνδυνος ακόμα και για το καθεστώς. Δηλαδή σου λέει μια Φιλοσοφική χωρίς κύρος ή γενικότερα μια πανεπιστημιακή σχολή χωρίς

κύρος είναι επικίνδυνη για το καθεστώς, δεν θα έχω πού να πατήσω.

Το προαύλιο της Φιλοσοφικής ανήκε σε όλους, δεν ανήκε σε μια παρέα. Όπως περιγράφω ήταν πολύς κόσμος και από άλλες σχολές και Νομική και Φυσικομαθηματική και Θεολογία και Ιατρική, για πολλούς φοιτητές ήταν νυφοπάζαρο. Στη δική μας την παρέα⁶ δεν ανήκε ο Μανόλης ο Χατζηδάκης, δεν ανήκε εννοώ συνεχώς. Ενώ ήμασταν ο καθένας πολύ στενά συνδεδεμένοι μαζί του και εγώ και ο Ζαφειρόπουλος και ο Σβορώνος, αυτός είχε και άλλες παρέες και κυρίως είχε μια άλλη πολιτιστική προέλευση. Ήταν από οικογένεια μορφωμένη, ο πατέρας του ήταν δικαστής, ο μεγαλύτερος αδελφός του ήταν δικαστής. Ήταν μια οικογένεια γλωσσομαθής, μιλούσε

πολύ ωραία τα γαλλικά. Ήταν ανιψιός του Χατζηδάκη όχι του γλωσσολόγου, του αρχαιολόγου της Κρήτης⁷, του διευθυντή και ανασκαφέως της Κρήτης. Αυτός έφερνε έναν κόσμο που ούτε σε μένα ήταν πολύ οικείος, ενώ ήταν ενδιαφέρων. Όταν μας μιλούσε για τον θείο του μαθαίναμε πράγματα, ερχόταν με άλλο πολιτισμό. Εγνώριζε τον Ξανθουδίδη που είχε διαδεχτεί τον Χατζηδάκη, ήξερε τις αρχαιότητες της Κρήτης, έλεγε ότι θα ειδικευτεί στην βυζαντινή αρχαιολογία, όπως και ειδικεύτηκε. Έτσι ήταν ένας μαγνήτης που μας τραβούσε, είτε ήταν μόνος είτε με παρέα πηγαίναμε να τον ακούσουμε.

Η Σοφία Αναστασιάδη⁸, κορίτσι μοναδικό. Είχε γεννηθεί στη Σμύρνη, ο πατέρας της ήταν εκεί δημοσιογράφος, με ένα σατιρικό φύλλο. Πρωτοετείς, κάπου τον Οκτώβριο, στην αρχή, βλέπω στο προαύλιο να μαζεύεται κόσμος. Γινόταν μονομαχία μιας κοπέλας ξανθής με γαλανά μάτια πολύ έξυπνης και ενός αγοριού που την πείραζε. Απαντούσε με ευστροφία και πρωτοτυπία που τους έκανε όλους να σιγήσουν. Και έναν άλλον που πήγε να παρέμβει τον αποστόμωσε. Πολύ καλή φοιτήτρια, ήξερε και καλό πιάνο. Γνωριστήκαμε στη συνέχεια καλύτερα και κάναμε παρέα. Έγραφε καταπληκτικά, με πολύ αίσθημα.

Ο Δετζώρτζης⁹ ήταν μια πολύ ωραία φυσιογωμία, φοβερά ενδιαφέρουσα· οι κινήσεις του, η ενδυμασία του και το οικογενειακό του όνομα παρέπεμπαν σε αριστοκράτη. *Ντε Τζώρτζης*, κερκυραίος. Φορούσε πάντα γκέτες –μερικοί φορούσαν ακόμα–, ωραία χέρια, ωραίες χειρονομίες, ωραία φωνή και τάλαντο αφήγησης μοναδικό. Σπουδαίος συζητητής μαζί με έναν και μαζί με πολλούς. Καταλάβαμε ότι διάβαζε μοντέρνα γαλλική φιλολογία και αρχίσαμε να δείχνουμε ότι περιμένουμε από αυτόν να μας μιλήσει για τα νέα του αναγνώσματα. Πράγμα το οποίο το έκανε πολύ ευχαρίστως και με πολλή τέχνη. Αλλά παρ' όλη αυτήν την αριστοκρατική επιφάνεια, ήταν πάρα πολύ φτωχός, πρέπει να ήταν από μια οικογένεια που είχε ξεπέσει, δεν είχε μιλήσει ποτέ γι' αυτό. Κάποτε με κάλεσε σπίτι του, καθόταν σε ένα δωματάκι στο κέντρο, ήταν χειμώνας και όταν επήγα τον είδα, είχε αναμμένο ένα γλόμπο, το δωμάτιο φωτιζόταν από ένα μόνο γλόμπο που κατέβαινε αρκετά χαμηλά και φορούσε γάντια πλεχτά κομμένα και

Η ΒΑΣΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Το έργο του Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου είναι πλούσιο και ποικίλο. Τα έργα του αναφοράς είναι τα εξής:

Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821) (Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1939, νέα έκδοση: **Ηρόδοτος 2012**)

La migration grecque en Ionie (Αθήνα, 1958)

Peuples prehelléniques d'origine indo-européenne (Αθήνα 1977)

Les Proto-grecs (Αθήνα 1980)

The Polis-State, Definition and Origin (Αθήνα 1989, και σε ελληνική μετάφραση: *Πόλις, ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, **Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999**)

Between Memory and Oblivion, The Transmission of Early Greek Historical Traditions (Αθήνα 1991)

Η Αθηναϊκή δημοκρατία (Ηράκλειο 1999, 2000, 2004)

Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες (1928-1944): Συμβολή από υποκειμενική σκοπιά στην ιστορία μελετών της νεοελληνικής ιστορίας (Μυρμιδόνες, 2010)

Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας, δυο τόμοι (Ηρόδοτος, 2011)

Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012)

Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την επανάσταση του '21 (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014)

Έχει επίσης επιμεληθεί την έκδοση των συλλογικών έργων: *Μακεδονία* (Εκδοτική Αθηνών 1982), *Ποικίλα* (Μελετήματα 10, 1990), *Academie d'Athènes, Unesco, History of Mankind/Histoire du développement scientifique et culturel de l'Humanite*, τόμ. ΙΙ (1996).

κάθε τόσο έπιανε τον γλόμπο για να ζεσταθεί.

Από τον Δετζώρτζη, όπως σου είπα, μάθαμε μέχρι και τον πιο πρόσφατο συγγραφέα, ήταν ακατάβλητος αναγνώστης, ακούσαμε πρώτη φορά για τον Προυστ και μας έφερε στην παρέα και ένα από τα λίγα αντίτυπα της *Στροφής* του Σεφέρη που πουλήθηκαν. Σαν τον Δετζώρτζη ήταν και άλλοι πολλοί που διδασκάνε στην αυλή της Φιλοσοφικής. Θέλω να σου δώσω τη φυσιογνωμία αυτών των κύκλων. Δάσκαλος στο προαύλιο ήταν και ο Χατζηδάκης ο οποίος μας μιλάγε κιάλας για μοναστήρια κ.λπ., ήταν ο Ζαφειρόπουλος¹⁰, που είχε μια καταπληκτική ευμάθεια· διάβαζε συνέχεια και κρατούσε σημειώσεις. Μια φορά μου είπε ότι ό,τι διαβάζω δεν το ξεχνώ ποτέ. Την περίοδο του σινοϊαπωνικού πολέμου είχε μάθει τα τοπωνύμια όπου γίνονταν οι μάχες και μας τα εξηγούσε επακριβώς, γεωγραφικά, μόνο από τις πληροφορίες της εφημερίδας.

Εγώ προσωπικά οφείλω να δηλώσω και το δηλώνω πάντα και από τότε, ότι έμαθα πιο πολλά πράγ-

ματα στο προαύλιο, παρά στις αίθουσες. ■

¹ Ο ίδιος έχει γράψει εκτενώς για τις σπουδές του στο: Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τόμος β', Αθήνα, Ηρόδοτος, 2011, Μέρος ζ' Επίμετρο *Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες (1928 - 1944)*, σελ. 789 - 853.

² Ο Μ.Β. Σακελλαρίου φοίτησε στο Πανεπιστήμιο την περίοδο 1928-1933. Τον Οκτώβριο του 1932 και ενώ ετοιμαζόταν να δώσει πτυχιακές εξετάσεις αρρώστησε από πλευρίτιδα.

³ Πρόκειται για τους καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Νίκο Βέη (Μέσης και Νεώτερης Ελληνικής Φιλολογίας), Παναγή Λορεντζάτο (Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας), Σωκράτη Κουγέα (Αρχαίας Ιστορίας), Κωνσταντίνο Άμαντο (Βυζαντινής Ιστορίας), Αντώνιο Κεραμόπουλο (Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Αρχαίων Ελλήνων), Γεώργιο Αναγνωστόπουλο (Γλωσσολογίας), Θεόφιλο Βορέα (Φιλοσοφίας), Νικόλαο Εξαρχόπουλο (Παιδαγωγικής), Μιχαήλ

Βολονάκη (Ιστορίας των Μέσων και Νεώτερων Χρόνων), Γεώργιο Οικονόμο (Αρχαιολογίας), Απόστολο Αρβανιτόπουλο (Αρχαιολογίας), Ιωάννη Καλιτσουνάκη (Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας), Ερρίκο Σκάση (Λατινικής Φιλολογίας), Εμμανουήλ Πεζόπουλο (Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας).

⁴ Ιωάννης Συκουτρής (1901 - 1937), υφηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο 1930 - 1937. Το 1934 εκδίδει το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα, η εισαγωγή του οποίου δημιουργεί αντιδράσεις. Το 1936 υποβάλλει υποψηφιότητα για τακτικός καθηγητής, αλλά απορρίπτεται. Το 1937, έχοντας μεσολαβήσει και μια επίσκεψή του στη ναζιστική Γερμανία, αυτοκτονεί στην Ακροκόρινθο.

⁵ Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Ιωάννης Θ. Κακριδής διορίζονται στην Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1939.

⁶ Ο Μ.Β. Σακελλαρίου αναφέρει ότι στον στενό φιλικό του κύκλο ανήκαν οι συμφοιτητές του Σοφία Αναστασιάδη, Νίκος Ζαφειρόπουλος και Νίκος Σβο-

ρώνος, καθώς και ο Μανόλης Χατζηδάκης. Παράλληλα διατηρούσε σχέσεις και με άλλους φοιτητές, όπως οι Νάσος Δετζώρτζης, Νικόλαος Κοντολέων, Βασίλης Λαούρδας, Νίκος Γκάτσος από τη Φιλοσοφική και οι Κωνσταντίνος και Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Τάσος Χριστοφιλόπουλος και Πέτρος Βάλληδας από τη Νομική.

⁷ Πρόκειται πιθανόν για τον αρχαιολόγο Ιωσήφ Χατζηδάκη (1848 - 1936).

⁸ Η Σοφία Αναστασιάδη εργάστηκε ως επιμελήτρια στις ανασκαφές και στο σπουδαστήριο του καθηγητή Α. Κεραμόπουλου. Αργότερα συνεργάστηκε με τον Οκτάβιο και τη Μέλπω Μερλιέ στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Υπήρξε ως φιλόλογος στη μέση εκπαίδευση.

⁹ Νάσος Δετζώρτζης (1911 - 2003), λογοτέχνης, μεταφραστής και επιμελητής εκδόσεων. Στη φοιτητική παρέα του Μ.Β. Σακελλαρίου, σε μικρότερο έτος στη Φιλοσοφική. Την περίοδο των σπουδών του εργαζόταν στη *Νέα Εστία*.

¹⁰ Ο Νίκος Ζαφειρόπουλος υπηρέτησε αργότερα ως Έφορος Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και Σάμου.

Ο πολυσχιδής Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου

Από τη ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Διαβάζοντας τα όσα έχουν γραφεί τελευταία ως λόγοι μνήμης για τον Μιχαήλ Σακελλαρίου που έφυγε ειρηνικά στα μέσα του Αυγούστου 2014, δημιουργείται η εντύπωση ότι υπήρξε ένας σημαντικός μελετητής της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Κι αυτό γιατί τα τελευταία χρόνια, κλείνοντας τον κύκλο της ζωής του, θέλησε ίσως να κλείσει και τον κύκλο των επιστημονικών του αναζητήσεων, επιστρέφοντας στο πρώτο ιστορικό του έργο, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)* [1939].

Στην επιστημονική του διαδρομή, ωστόσο, ο Μ.Β. Σακελλαρίου διήνυσε ένα πολύ μεγάλο και πολύ σημαντικό κομμάτι της όχι μόνον μελετώντας αλλά και θέτοντας τις βάσεις για τη διερεύνηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην προϊστορία και στην πρωτοϊστορία και στους πολιτικούς θεσμούς. Καρπός αυτής της έρευνας υπήρξαν –μεταξύ άλλων– οι μονογραφίες του *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne* (Αθήνα 1977), *Les Protogrecs* (Αθήνα 1980) και *Between Memory and Oblivion: the Transmission of Early Greek Historical Traditions* (Αθήνα 1991), *Ethne grecs à l'Age du Bronze* (Αθήνα 2009) και *The Polis-State: Definition and Origin* (Αθήνα 1989). Έργα αναφοράς, στα οποία διαφαίνονται η σχολαστικό-

τητα και η μεθοδικότητα, η ιστορική σαφήνεια, η συνεχής αναζήτηση για την ολοκλήρωση της έρευνας. Άνθρωπος εξαιρετικής ευφυΐας και οξύνοιας, ο Μ.Β. Σακελλαρίου κατόρθωσε να προσεγγίσει θέματα δύσκολα, σχεδόν απρόσιτα για πολλούς ειδικούς του κλάδου, όχι μόνον με την καθεαυτή ιστορική τεκμηρίωση, αλλά και με τη διαισθητικότητα του ποιητή (άλλωστε, όπως είχε ο ίδιος κάποτε εκμυστηρευθεί, στα νεανικά του χρόνια έγραφε ποιήματα).

Ο Μ.Β. Σακελλαρίου δεν αρκέστηκε ωστόσο μόνον στην επιδίωξη των προσωπικών του στόχων και φιλοδοξιών. Με βαθιά και ανυπόκριτη κοινωνική ευαισθησία, που απέδειξε και με τη στάση του απέναντι στο καταπιεστικό καθεστώς της χούντας, προσέφερε κάτι περισσότερο στην ελληνική επιστημονική κοινότητα: το πρωτοποριακό για την εποχή του Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, το οποίο ιδρύθηκε το 1979 με δική του πρωτοβουλία στο πλαίσιο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, και το οποίο ο ίδιος διηύθυνε μέχρι το 1992.

Ο Μ.Β. Σακελλαρίου με την απaráμλλη οξύδερκεία του και με την εμπειρία που είχε αποκομίσει από τα χρόνια της θητείας του στο γαλλικό Centre National de la Recherche Scientifique στη Λυών, είχε διαβλέψει το κενό που υπήρχε στην ελληνική ιστορική βασική έρευνα και έθεσε σκοπό

του Κέντρου –έργου ζωής εν πολλοίς– την προώθησή της στους τομείς εκείνους που είχαν τύχει λιγότερης προσοχής από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Συγκεντρώνοντας γύρω του άξιους συνεργάτες, έθεσε προτεραιότητα τη μελέτη της περιφέρειας του ελληνοισμου, ιδιαίτερα σε περιόδους για τις οποίες η μέχρι τότε ελληνική επιστημονική συμβολή ήταν ισχνή, και δίνοντας έμφαση σε τομείς όπως η επιγραφική και η νομισματική.

Με την επιμονή που τον διέκρινε, με την ορθότητα των επιλογών του και με το προσωπικό του κύρος ανέδειξε το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας σε ένα επιστημονικό κέντρο διεθνούς εμβέλειας, στα πρότυπα των ανάλογων ευρωπαϊκών, και εξαιρετικής σημασίας για την ελληνική ιστορική έρευνα.

Κυρίως όμως, σε όλη του τη ζωή ο Μ.Β. Σακελλαρίου υπήρξε πάντα δάσκαλος. Όχι μόνον για όσους τον είχαν συναπαντήσει στα ακαδημαϊκά έδρανα, αλλά και για τους νεότερους –που είχαν την τύχη να βρεθούν κοντά του– με τη στάση του, το ήθος του και την αγάπη του για την έρευνα και την ιστορία.

Η διαφύλαξη των αρχών που εκείνος ακολουθούσε και η διατήρηση του δικού του οράματος και έργου ζωής αποτελούν το ταπεινότερο αντίδωρο για τη μακροχρόνια προσφορά του στην ιστορική έρευνα. ■